

O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju

Uvod

U prvom broju ovog časopisa za 1970. godinu pokušala sam na temelju štampanih izvora dati kratak presjek osnovnih obilježja radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju.

Međutim, te karakteristike radničke klase usko su vezane uz položaj radnika, koji se mijenjao u toku historijskog razvitka ovisno o nizu faktora, dijelom izvan domašaja radničke klase, odražavajući se na radničkim nadnicama, kao polaznim točkama o kojima ovisi položaj radnika. Treba istaći da su jugoslavenski radnici pripadali najslabije plaćenim evropskim radnicima, te da su upravo oni bili glavna komponenta koja je privlačila u zemlju inozemni kapital. U međuratnom razdoblju položaj jugoslavenskih radnika sve se je više pogoršavao zbog uvođenja modernih kapitalističkih metoda eksploatacije. Ali, zbog nehomogenosti našega sindikalnog pokreta i zbog nerazvijene klasne svijesti naše radničke klase, uslijed njenih dinamičkih strukturalnih promjena, otpor toj eksploataciji je slab sve do pred drugi svjetski rat. Tada dolazi do zbijanja radničkih redova i do oštrih zahtjeva da se položaj radnika poboljša i život radnika učini dostojnim čovjeka.

1918—1919. Razdoblje relativne stabilizacije kapitalizma

Poslije prvoga svjetskog rata hrvatska privreda doživljava razdoblje prosperiteta, koje traje za sve privredne grane do god. 1924, a za većinu industrijskih djelatnosti čak do god. 1931. Međutim radnička je klasa osjetila vrlo malo od toga dobra zato što je kapitalistička klasa uz pomoć državne birokracije uspjela ugušiti ne samo revolucionarne zahtjeve radnika na političkom polju već je uspjela i privredne teškoće rješavati dijelom na račun radničke klase.

Istina, sve do kraja god. 1920. država mora da vodi pomirljivu politiku prema radničkim zahtjevima. Naglo jačanje radničke klase u gradovima, revolucionarnost te klase, zadojene idejama o proleterskoj revoluciji koje su donijeli povratnici iz Rusije, i izvanredno jaka sindikalna aktivnost utjecali su na odluke državne vlasti i na davanje određenih prava radnicima. Međutim, svaki uspjeh radničke klase rezultat je borbe, te je i razdoblje od god. 1918, pa sve do kraja 1920. vrijeme neprestanih radničkih pokreta za poboljšanje ekonomskih uvjeta rada.

Pri tome se mora istaknuti da su zahtjevi hrvatskih radnika često prethodili zahtjevima radnika u drugim krajevima države i da je radnička klasa Zagreba predstavljala avangardu ondašnjeg radničkog pokreta. Tako je npr., gotovo sedam mjeseci prije donošenja uredbi o osamsatnom radnom vremenu, radničkim povjerenicima i kolektivnim ugovorima za čitavu zemlju, ban Hrvatske i Slavonije morao izdati uredbe s takvim sadržajem za područje Hrvatske, jer generalnim štrajkom 6. II 1919. hrvatski radnici zahtijevaju da se ispune obećanja koja im je dalo Narodno vijeće 29. X 1918. godine na Markovom trgu u Zagrebu.¹

U tom vremenu, kada je uspostavljena relativna ravnoteža antagonističkih klasa, kapitalistička klasa Hrvatske morala je — ako je htjela obezbijediti nesmetanu proizvodnju — pristati na relativno pristojne radničke nadnice i na radni dan od 8 sati.

Ali vrijeme je radilo protiv radničke klase . . . Naime, nesređene prilike u zemlji i neprestano opadanje valute bili su uzrok neprestanom skoku cijena živežnih namirnica i industrijskih proizvoda, te su i radnici bili prisiljeni da se neprestano bore za povišenje nadnice. Međutim, sve jače razvodnjavanje prave radničke klase, prilivom seoskih radnika s maloposjedničkom ideologijom koji nisu bili spremni da se bore za neke revolucionarnije zahtjeve, oslabilo je nutarnju povezanost radnika, što su obilato iskoristile razne nerevolucionarne odnosno reformističke grupacije. Odlajući izvođenje revolucije, radnička je klasa Hrvatske bila prisiljena na postupno popuštanje zahtjevima krupnih kapitalista, utoliko više što se snažni finansijsko-industrijski kapital Hrvatske sve više veže uz državni aparat, uvjetujući time konačan ishod te neravnopravne borbe.

Naime, kapitalistička klasa Hrvatske, ohrabrena uspjesima na privrednom polju, ojačavši materijalno, dobiva sve više obilježja moderne kapitalističke klase. Oživljavaju snažna staleška udruženja kapitalista i poslodavaca za čitavu zemlju, i ona s pomoću trgovačko-obrtničkih komora jako utječu na organe državne vlasti, koja već i sama birokratizirana, istisnuvši iz svojih redova predstavnike radnika, postaje nosilac težnji kapitalističke klase.² Pri tome se mora priznati da je srpska buržoazija, dobivši vlast, uspjela izvrsno iskoristiti za svoje jačanje razdoblje odmjeravanja snaga između antagonističkih klasa. Tako, udovoljavajući zahtjevima kapitalističkih krugova za obezbjeđenje nesmetane proizvodnje, država donosi Obznanu i Zakon o zaštiti države. A za ublaženje radničkog nezadovoljstva zbog donošenja ovih zakona, nešto kasnije, ista vlast donosi Zakon o zaštiti radnika i Zakon o socijalnom osiguranju.³ Potonji zakoni činili su se na papiru vrlo pozitivni. Oni bi to i bili da su se primjenjivali.

¹ Velika javna radnička skupština u Zagrebu, *Sloboda*, 8. II 1919. Za područje Hrvatske i Slavonije uredbe su donesene banskom naredbom br. 1259 i 1260 p. z. s. s. od 18. II 1919. Za čitavu zemlju uredba je donesena istom 12. IX 1919.

² Potkraj god. 1922. svi industrijalci u Kraljevini SHS povezuju se s pomoću industrijske centrale u Beogradu (Jedinstveni front svih kapitalista u Jugoslaviji, *Borba*, 14. XII 1922, 2).

³ Obznana je donesena 29. XII 1920, Zakon o zaštiti države 2. VIII 1921, Zakon o zaštiti radnika 28. II 1922, Zakon o osiguranju radnika 14. V 1922.

Međutim, neprovođenjem osiguranja radnika u slučaju iznemoglosti, starosti, smrti i za slučaj nezaposlenosti, neprimjenjivanjem kaznenih sankcija na poslodavce u slučaju kršenja Zakona o socijalnom osiguranju, taj zakon nije imao veliku vrijednost pa radnici traže njegovo provođenje, a kapitalisti njegovu reviziju.

Slično je bilo i sa Zakonom o zaštiti radnika. Na zahtjev industrijalaca i zagrebačkih obrtnika osamsatno radno vrijeme uskoro je proizvedeno u manjim poduzećima na 10 sati, a odredba o prekovremenom radu izigravana je uvođenjem akordnog rada.⁴ U praksi se krše također odredbe o zabrani noćnog rada žena i djece. Kontrolni organ — inspekcija rada — nije imala neku veću moć, jer je država vrlo malim financijskim sredstvima ograničila djelatnost te ustanove za zaštitu radnika. Na području zagrebačke radničke komore, koja je obuhvatala gotovo čitavo područje Hrvatske i Slavonije, radila su samo tri inspektora rada, te je jasno da je njihova djelatnost bila nepotpuna, a kaznene sankcije zbog kršenja Zakona o zaštiti radnika gotovo nikada nisu primjenjivane na velika industrijska poduzeća.

Radničke komore, osnovane po Zakonu o zaštiti radnika, također nisu bile nikakvi predstavnici radnika. Postavljanjem socijaldemokrata u te ustanove vlada je rješavanje akutnih radničkih problema uspjela odložiti, stvorivši u isto vrijeme jedan birokratizirani aparat — tampon za ublažavanje oštice klasne borbe — uzdržavan sredstvima samih radnika. Pa i radnički povjerenici nisu bili u zavidnom položaju. Izloženi s jedne strane progonu vlasnika poduzeća i vlasti, a s druge nemoćni zbog sindikalnih trvenja među samim radnicima, oni nisu imali onu ulogu koja im je bila namijenjena, tj. da štite interese radnika pred poslodavcima. Složeni postupak pri biranju tih radničkih predstavnika i njihov jednogodišnji mandat također su otežavali uspješnost njihovog rada. Mnogi poslodavci nisu uopće priznavali radničke povjerenike ni bilo kakvu sindikalnu organizaciju u svojim poduzećima za vrijeme čitavoga međuratnog perioda, ometajući uz pomoć vlasti organiziranje radnika.

Takvo očito neprimjenjivanje zaštitnoga radničkog zakonodavstva i svakodnevno javno kršenje njegovih propisa na štetu radnika bilo je omogućeno postepenim slabljenjem revolucionarnih radničkih sindikalnih organizacija, izloženih neprestanim progonima policije i vlasti, kao i postojanjem reformističkih organizacija koje su bile sklone sporazumijevanju i nagodbi s poslodavcima.

Oko polovice god. 1922. kapitalistička klasa ponovo prelazi u navalu. Naime, na pritisak buržoazije, željne brze zarade i špekulacije, Zakonom o suzbijanju skupoće ukinute su maksimirane cijene najvažnijih živežnih namirnica, a trgovcima je uz to zajamčena dobit od 25⁰/₀.⁵ Jasno je da je tu liberalizaciju trgovine pratio strahovit skok cijena u čitavoj zemlji, koji se je nastavio sve do agrarne krize god. 1925.

⁴ Sedamnaestog prosinca 1922. zagrebački obrtnici, prilikom proslave obrtnog dana, zahtijevaju produženje radnog dana jer da je 8-satno radno vrijeme krivo za skupoću (Hrvatski obrtnici protiv hrvatskih radnika, *Borba*, 23. XII 1922, 6).

⁵ Dvadeset drugog veljače 1919. proglašena je slobodna unutarnja trgovina, ali su ipak i dalje ostale maksimirane cijene osnovnih živežnih namirnica. Oko polovice 1922. ukinuto je i to.

TABELA I

INDEKSI PORASTA CIJENA 1919—1926. GODINE U JUGOSLAVIJI⁶

Godina	Hrana	Odijelo	Stan	Generalni indeks
1913.	100	100	100	100
1919.	1813	910	120	1223
1920.	1267	987	180	910
1921.	1304	1761	285	1337
1922.	2327	2502	2400	2433
1923.	2585	2749	3600	2840
1924.	2416	3320	3680	3121
1925.	2455	2947	4680	3138
VII. 1926.	2229	2366	4680	2784

Iako je taj indeks izrađen za čitavu zemlju, očito je da je u Hrvatskoj bila slična situacija. Naglo rastu cijene hrane, odijela i stanova. Skupoća je poput more počela tištiti radničku klasu, a životni standard radničke klase opadati.

Prema službenim podacima, objavljenim u jednom vanstranačkom listu, čovjeku samcu trebalo je na početku god. 1922. za uzdržavanje barem 68.750 kruna godišnje, odnosno za uzdržavanje obitelji od četiri člana 115.523,75 kruna. Međutim radnica u Zagrebačkoj tvornici cikorije Franck zaradivala je godišnje samo 26.000 kruna, građevinar zaposlen čitavu godinu 50.020 kruna, težaci i nekvalificirani radnici 25—40.000 kruna, a pilanski radnici i rudari 12.480—23.400 kruna i nešto namirnica.⁷

Ništa bolje nije bilo ni slijedeće godine. Nekvalificirani radnik u Zagrebu zaradivao je tada oko 700 dinara mjesečno za 9—10 satni rad, a kvalificirani radnik dobivao je oko 1000 dinara.⁸ Međutim, većina radnika bila je znatno slabije plaćena. Radnice u Tvornici predenja i tkanja u Dugoj Resi radile su za 455 dinara mjesečno, iako je poduzeće imalo, prema bilanci potkraj god. 1922, na glavnici od 9.000.000 kruna dobitak od 3.660.000 kruna ili 38⁰/₀.⁹

Naime, u razdoblju inflacije, koja traje na području Hrvatske sve do god. 1925, radnička nadnica morala bi biti neprestano povisivana razmjerno skoku cijena. Ali nakon Obznane, zabrane rada komunističkih sindikata i prelaska Komunističke partije u ilegalnost, radnička je klasa bila obezglavljena i nesposobna za trajnu borbu. Nezavisni sindikati, preko kojih su komunisti nastavili djelovati, bili su preslabi da se uspješno bore na svim frontama na kojima su poslodavci napadali radničku klasu Hrvatske.

⁶ Skupoća života, *Organizirani radnik*, Zagreb, 30. IX 1926, 4. Članak je prenesen iz *Savremene opštine* br. 5.

⁷ Avet skupoće i besposlice, *Borba*, 26. II 1922, 1-2.

⁸ 700 dinara mjesečno, *Borba*, 1. VI 1923, 1.

⁹ Strašna slika kapitalističke eksploatacije, *Borba*, 20. IV 1923. 8.

Naime, svaki kolektivni ugovor značio je jednu pobjedu, ali koliko je takvih kolektivnih ugovora trebalo godišnje izvojevati ili produžiti prilagođujući ih novim cijenama na tržištu? Mnogi kapitalisti, osjećajući unutrašnju slabost radničke klase, prestali su voditi popustljivu politiku prema radnicima. Sklapanjem individualnih ugovora s radnicima, uslijed nepriznavanja kolektivnih, pogoršavali su također uvjete rada u cijelosti, izdvajajući tako radnika iz organizirane sindikalne borbe.

Osim skupocće živežnih namirnica i industrijskih proizvoda radničku je klasu tištio i problem stanovanja. Naime, od god. 1923. uvedene su u zemlji slobodne stanarine uz neka ograničenja za zaštićene stanare. Tu liberalizaciju stambene politike pratio je nagli porast stanarina, praćen izbacivanjem radnika iz skupljih stanova, te se radnici sve više zavlače u jeftine stanove na periferiji gradova, gdje žive u vlažnim i tamnim izbama, bez vode i svjetla.

Godine 1925. položaj nekih vrsta radnika se pogoršava. Naime, zaustavljanjem daljeg padanja dinara na svjetskom tržištu, dolazi do smanjivanja investicionih kredita u privredi. Ta je politika nagle deflacije također praćena teškim potresima u privredi Hrvatske. Mnoštvo nesolidnih poduzeća propada, a proletariziraju se naročito mali obrtnici, koji ne mogu konkurirati industriji obuće i odjeće. Uz to je sada zemlju zahvatila i agrarna kriza, uzrokovana smanjenim izvozom žita.

Pojavljuje se sve više nezaposlenih radnika regrutiranih iz redova osiromašenih seljaka ili obrtničkih radnika. Prema pisanju *Borbe* na početku god. 1924. bilo je u Hrvatskoj nezaposleno oko 40.000 industrijskih i 20.000 zanatlijskih radnika i trgovačkih pomoćnika.¹⁰ Kad se tomu pribroje nezaposleni poljoprivredni radnici, tada je jasno da je umjesto normalne nezaposlenosti, koja se kreće oko 5% sveukupnih radnika, ta velika nezaposlenost postala jedan od osnovnih problema socijalne politike stare Jugoslavije. Pa ipak, sve do velike svjetske krize, kapitalistički krugovi Hrvatske negirali su problem nezaposlenosti, trošeći sredstva za pomoć nezaposlenima u druge profitne svrhe. Tako je za besposlene u Hrvatskoj vlada dala na početku god. 1924. samo 50.000 dinara što bi, ako uzmemo kao približno točne podatke o broju nezaposlenih koji je donijela *Borba*, značilo ni jedan dinar po nezaposlenom. A i tu svotu poslalo je Ministarstvo socijalne politike istom onda, kada su zagrebački besposleni radnici provalili u prostorije »Prehrane«.¹¹

Sve veća ponuda radnika na radnom tržištu bila je uzrok općem napadu kapitalista na radničku nadnicu. Međutim, taj proces nije bio vidljiv na prvi pogled, jer su nadnice snižavane samo u pojedinim privrednim granama, ili čak u pojedinim odjeljenjima tvornica.

U god. 1925. drvena poduzeća po dogovoru snižavaju radničku nadnicu za 5—10%, opravdavajući to padom cijena radničkoj hrani i otežanim plasiranjem drvnih proizvoda u inozemstvo. Nadnice su snižene i radnicima prehrambene industrije. A tamo gdje se nadnica službeno ne snižava, ukidaju se radničke aprovizacije u kojima se do tada radništvo snabdijevalo

¹⁰ 250.000 besposlenih radnika, *Borba*, 21. II 1924, 1.

¹¹ *Borba* protiv besposlice, *Borba*, 28. II 1924, 1.

živežnim namirnicama po nešto jeftinijim cijenama, ili se produžuje radno vrijeme. Ponegdje se povećava i intenzitet rada.

Obrambeni štrajkovi radnika toga vremena većinom su bezuspješni, jer poduzeća prijetu lock-autom, tj. otpuštanjem svih zaposlenih radnika, a poslije zapošljavanjem nove radne snage. Radnici, bojeći se otpusta s posla i znajući da na tisuće nezaposlenih jedva čeka da i uz niže nadnice zauzmu njihova mjesta, uglavnom prihvataju zahtjeve poslodavaca.

Položaj radnika pogoršava i državna vlast uvođenjem novih stalnih ili privremenih poreza god. 1925. Radnička nadnica opterećena je ne samo prinosima za socijalno osiguranje radnika, burze rada i radničke komore, već i sa 2% neposrednog poreza, 0,50% invalidskog, 0,20% vojnog i 0,60% vanrednog. Od tih neposrednih poreza bili su oslobođeni samo radnici mlađi od 18 godina i stariji od 65 godina, odnosno oni koji su zarađivali manje od 5.000 dinara godišnje, a ti su uistinu živjeli u bijedi.¹² Osim toga i gradske uprave opteretile su robu koju su trošili radnici raznim trošarinama, ubirući tako također porez od radnika.

Možemo zaključiti da je nakon prvih velikih uspjeha radničke klase 1919. i 1920. godine, koji su rezultat njene revolucionarnosti, radnička klasa postepeno bila prisiljena na obranu stečenih tekovina. Međutim, zbog svoje slabe sindikalne organiziranosti (približno 10% radnika je organizirano, izuzev grafičara, koji su gotovo svi u organizaciji), radništvo je uslijed privredne situacije i slabljenja ideološke kohezije snage postalo neotporno prema navali poslodavaca, pripremivši tako pogodan teren za pogoršanje položaja radničke klase u razdoblju velike svjetske krize.

Samo tako možemo objasniti to da je 1. I 1929. godine prosječna realna zarada metalnog radnika bila za 26% manja u odnosu na srpanj 1914. godine, iako je nominalna nadnica u istom razdoblju skočila za 25%. Uzrok je tome u raskoraku između porasta nadnica i porasta cijena troškova života, koji su u siječnju 1929. godine bili za 68% viši nego u srpnju 1914. godine.¹³

Međutim, radnici su se vrlo razlikovali po svom položaju i primanjima. Kvalificirani grafičar zarađivao je nekoliko puta više nego kvalificirani pekar. Uočljivo je i to da je nadnica radnika u gradovima bila znatno viša nego u provinciji. Tako je npr. god. 1924. prosječna nadnica za čitavu Jugoslaviju 22,21 dinar. Ali na varaždinskom području ona iznosi samo 14,31 dinara, na bjelovarskom 16,44 dinara, na zagrebačkom području 24,77 dinara a tu razliku ne možemo opravdati samo boljim kvalifikacijama gradskih radnika, već utjecajem jeftine seoske radne snage u poljoprivrednim krajevima.¹⁴

Istina, od god. 1926. pa do velike svjetske krize, realna nadnica nešto raste zbog opadanja cijena agrarnih proizvoda i porasta nominalne nadnice za neke vrste radnika, pa se i položaj zaposlenih nešto poboljšao u odnosu na prijašnje razdoblje. Godine 1929. prosječna je nadnica na području Varaždina i Bjelovara nešto iznad 19 dinara. Jugoslavenski prosjek bio je tada

¹² Članak 56. Zakona o budžetskim dvanaestinama, *Socijalni preporodaj*, V, 1925, 487.

¹³ A. Benko *Grado*, Indeks nominalne i realne nadnice, *Indeks*, I, 1929, 26.

¹⁴ Godišnji iskaz radnika, *Radnička zaštita*, VII, 1925, 475.

26,32 dinara. Zagrebački radnik bio je plaćen dnevno sa 28,29 dinara, a splitski sa 28,32 dinara.¹⁵ Na području Dalmacije uopće su prosječne nadnice relativno visoke zbog toga što su pomorci, iskazani u tom prosjeku, imali znatno više nadnice od ostalih grupa radnika, zbog težih uvjeta rada i neograničenoga radnog vremena za vrijeme pomorskih putovanja.

1930—1934. Razdoblje velike svjetske krize

Financijskim slomom na njujorškoj burzi god. 1929. velika privredna depresija počela je zahvatati čitav svijet, uzrokujući veće ili manje potrese u privredi svih kapitalističkih država. Područje Hrvatske bilo je zahvaćeno industrijskom krizom tek u jesen 1931, kad dolazi do sloma zagrebačkih privatnih banaka, koje su financirale velik dio značajnih industrijskih poduzeća. Taj je proces pratilo naglo opadanje broja zaposlenih radnika u industrijskim i zanatskim djelatnostima.

Međutim, na našem je području industrijskoj krizi prethodila dugotrajna agrarna kriza, koja je već prije prouzrokovala smanjivanje kupovne moći seljaštva i opadanje prodaje industrijskih proizvoda široke potrošnje, te je upravo ta povezanost agrarne i industrijske krize u Jugoslaviji dovela do općeg i dugotrajnog privrednog sloma. U našoj se zemlji kriza produžila sve do god. 1934, uzrokujući veliku nezaposlenost, budući da država, razdirana klasnim i nacionalnim suprotnostima, nije bila sposobna da brzo sanira privredu.

Prema službenim procjenama Centralnog sekretarijata radničkih komora Jugoslavije na početku god. 1933. u zemlji je bilo 300.000 nezaposlenih radnika.¹⁶ Na žalost, za područje Hrvatske nemamo službenih podataka burze rada ni približnih procjena. Naime, burze rada imale su evidenciju samo onih nezaposlenih radnika, koji su primali nezaposleničku pomoć, a tih, prema jednoj anketi socijalnog osiguranja provedenoj u Zagrebu, nije bilo više od 3% anketiranih.¹⁷ Nezaposleni radnik mogao je, naime, godišnje primati punu nezaposleničku pomoć samo šest nedjelja, a i to samo ako je bio neprekidno zaposlen posljednje dvije godine. Neku pomoć dobivao je i za članove obitelji. Dodatak za ženu i za svako dijete do petog iznosio je tri dinara na dan. Uz to je postojala i neka »bijedna vanredna pomoć« u izvanredno teškim slučajevima, koja se davala dvaput godišnje u ukupnoj sumi od 300 dinara. Putna pomoć burze rada služila je samo zato da umanji nezaposlenost u gradovima i da prisili seoske proletere da se vrate na selo.

Međutim, da je nezaposlenost bila velika najbolje se vidi po tome, što su i uz takve uvjete uskoro ispražnjene blagajne burze rada, te je nezaposlenost postala tih godina ne samo problem radnika već i države. Pa ipak država dugo vremena nije posezala za radikalnijim sredstvima radi rješavanja toga problema, smatrajući da nezaposlene treba da pomažu zaposleni

¹⁵ Godišnji iskaz radnika, *Radnička zaštita*, XII, 1930, 186.

¹⁶ Nezaposlenost, *Politika*, 4. III 1934.

¹⁷ Z. Švarc, Kako žive naši nezaposleni, *Radnička zaštita*, XV, 1933, 509.

radnici. Stoga je na početku god. 1932. prirez za burze rada povišen na 3,60% nadnice, te je tako »bedom potpomagana beda«. ¹⁸

Istom potkraj god. 1932. budući da nezaposlenost nikako nije opadala, država je bila prisiljena da dodijeli vanredni kredit za pomaganje sirotinje i nezaposlenih radnika u obliku sredstava za izvođenje javnih radova. ¹⁹ Međutim, dotirane svote nisu bile ni izdaleka dovoljne da ublaže bijedu mase nezaposlenih radnika.

Zbog najjače koncentracije industrijskih radnika nezaposlenost je za vrijeme krize najjače pogodila Zagreb i njegovu okolicu. Na nezaposlenost u Zagrebu utjecao je priliv mnoštva nezaposlenih poljoprivrednih radnika iz čitave Hrvatske, koji su zbog agrarne krize nagnuli u Zagreb u potrazi za zaradom.

Tako je selo zahvatila agrarna, a gradove industrijska kriza, pa se njihova isprepletenost najbolje očitovala u općoj nezaposlenosti gradskih i seoskih radnika, tj. u općoj bijedi radničke klase.

Prema izvještajima zagrebačke radničke komore, u Zagrebu je potkraj god. 1931 — kad još kriza nije dosegla svoju vrhunsku točku — radilo normalno samo 33.975 radnika i namještenika; 5 001 radio je s ograničenim radnim vremenom, a nezaposlenih je bilo 16.165 radnika i namještenika. Kriza je najviše zahvatila u Zagrebu metalske radnike i u toj je struci od 4 110 radnika normalno radilo samo 423 radnika, te građevinsku struku u kojoj je od 14.609 radnika bilo nezaposleno 8 609. ²⁰

Ni izvan Zagreba nije bilo mnogo bolje. Prema očuvanim izvještajima Inspekcije rada na području Savske banovine u toku god. 1932. obustavile su rad 22 ciglane, 13 drvnih i 44 građevinska poduzeća, a i ostala su poduzeća radila sa reduciranim radništvom ili radnim vremenom. ²¹ Splitska radnička komora iskazala je potkraj god. 1931. 5710 nezaposlenih radnika, što je veoma mnogo, kada se znade da je na području Splitsa radilo ukupno oko 20.000 radnika. ²²

Strahovite su bile prilike u kojima je živjela ta masa nezaposlenih radnika u tim godinama. Prema jednoj anketi, provedenoj 1932. godine u Zagrebu, 50% nezaposlenih radnika trošilo je u hrani jedva 2000—2500 kalorija dnevno, a 20% anketiranih radnika zapravo je gladovalo, živeći od milostinje ili slučajne zarade. Ishrana radnika i njihovih obitelji svela se na kruh, žgance, krumpir, kupus i grah. Bjelančevine su gotovo sasvim izbačene iz prehrane, budući da su te namirnice predstavljale nedostižan luksuz za većinu radnika. Zbog toga, uslijed iscrpljenosti, oboljenja radnika i čla-

¹⁸ Naredbom Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja od 2. IV 1932. (*Službene novine*, 13. IV 1932).

Izraz »bedom je potpomagana beda« upotrijebio je Nikola Vučo, u svojoj knjizi *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934*, Beograd 1968, 250.

¹⁹ Pravilnikom o pomaganju sirotinje, nezaposlenih radnika i o izvođenju javnih radova na teret kredita od 50.000.000 dinara odobrenog »Zakonom o naknadnim i vanrednim kreditima itd. od 23. XII 1932.« i od 28. XII 1932. god. (*Službene novine*, 31. XII 1932) raspodijeljeno je odmah 10.000.000 dinara za čitavu zemlju.

²⁰ D. M. Jeremić, *Problem nezaposlenosti radnika i mjere za njeno ublaženje*, *Radnička zaštita*, XIV, 1932, 299.

²¹ Izvještaji Inspekcije rada u 1932. godini, Beograd, 1943, 50—51.

²² Historijski arhiv u Zagrebu, fond dra Marka Kožulja, ministra, fasc. 52, elaborat *Nezaposlenost*.

nova njihovih obitelji tih godina naglo rastu.²³ Treba istaći da je kriza osobito pogodila ostarjele radnike, koje su tvorničari prve otpustili bez ikakve brige o njihovoj daljnjoj sudbini. Nemajući nikakvih sredstava za život, ti su radnici padali na teret općine ili države, budući da je neprovođenje osiguranja radnika za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti bacilo te radnike u neopisivu bijedu.

Obična je slika tih godina bila da masa radnika luta od mjesta do mjesta tražeći bilo kakav posao. Policija postupa s njima jednako kao sa skitnicama, budući da su nezaposleni radnici tih godina i po svom izglednjelom izgledu bili više slični prosjacima nego ljudima koji traže rad.

Kada je nezaposlenost dosegla svoj vrhunac? Arthur Benko Grado izradio je tabelu nezaposlenosti na osnovi anketiranja 66 reprezentativnih industrijskih poduzeća s područja Savske banovine. Nezaposlenost je u prosincu god. 1931. označio sa 100, te je dobio za lipanj god. 1932. indeks 179, a za prosinac 258. U lipnju 1933. indeks iznosi 259, a u prosincu opada na 251. Prema tome oko polovice god. 1933. nezaposlenost je dostigla najviši nivo, budući da su to i mjeseci kada je u normalna vremena sezonska nezaposlenost najmanja. Nakon toga nezaposlenost se smanjuje, ali veoma usporenom tempom, te je u prosincu 1934. kad je kriza službeno već prebrođena, indeks nezaposlenosti još uvijek 224.²⁴ Tako nezaposlenost sa svim svojim negativnim popratnim pojavama postaje ujedno osnovni čimbenik koji utječe na znatno pogoršavanje položaja radnika sve do drugoga svjetskog rata.

Kako je kriza utjecala na položaj radničke klase? Velika svjetska kriza ugrozila je svojom jačinom čitav svjetski kapitalistički sistem. Mnoge evropske države zatvaraju svoje granice pomoću visokih carinskih tarifa, štiteći tako svoje proizvođače od ulaska jeftinije strane robe. U isto vrijeme, zbog nezaposlenosti u vlastitoj zemlji, mnoge države protjeruju strane radnike, što je uzrok vraćanju velikog broja naših sezonskih i drugih radnika iz emigracije u zemlju. Prvi put iza prvoga svjetskog rata Jugoslavija se našla izvan interesa ostalih kapitalističkih država u Evropi, koje su, obavljene rješavanjem svojih vlastitih unutarnjih problema, postale nezainteresirane za balkanska pitanja. Iz Jugoslavije se povlači strani kapital, a trgovina s inozemstvom zamire. Sve je to prisililo kapitalističke krugove Jugoslavije da traže rješenje krize u samoj zemlji.

Oni ga i nalaze u smanjivanju produkcionih troškova na račun radničke klase. Dolazi do masovnog otpuštanja radnika, privremenog zatvaranja pojedinih tvornica i do intenziviranja proizvodnje povišenjem akordne stope. Pri otpuštanju radnika poslodavci se služe određenom taktikom. U namjeri da što više smanje troškove radničkih nadnica, otpuštaju i dio kvalificiranih radnika, a njihova mjesta popunjavaju nekvalificiranim radnicima sa sela, koji rade za minimalnu zaradu. Pred strahom od nezaposlenosti i mnogi kvalificirani radnici pristaju na smanjivanje zarade, te je tako u razdoblju krize počeo radikaln proces obaranja nadnica svih najamnih radnika.

Opadanjem nadnice radnika dolazi do još jedne negativne pojave. Dodašnja zarada glave obitelji (oca ili muža) nije više mogla prehraniti

²³ Z. Švarc, n. dj., 508.

²⁴ A. Benko Grado, Zaposlenost odnosno nezaposlenost, *Indeks*, VII, 1935, 22.

čitavu radničku obitelj. Sada se svi članovi obitelji — sposobni za privređivanje — pojavljuju na radnom tržištu kao roba. Međutim, priliku da budu zaposlene imaju samo žene i djevojke. Naime, zbog prakse da se ženska radna snaga plaća za trećinu slabije nego muška za isti rad, uz pogoršane uvjete rada, poslodavci su veoma rado zapošljavali žene. Osim toga, opterećene kućnim brigama, one su bile manje sposobne, u ono vrijeme, organizirano se opirati eksploataciji poslodavca, te su bile izvanredno podesne za pojačavanje daljnjeg pritiska na nadnicu i njeno snižavanje, bilo smanjivanjem nominalne nadnice, bilo produžavanjem radnog vremena i uvođenjem akordnog rada. Jasno je da je žena svojom niskom nadnicom indirektno konkurirala muškarcu, te je i radnik bio prisiljen da snizuje cijenu svoga rada, odnosno da ustupa mjesto ženi. Nije bio rijedak slučaj da je žena radila, a muž obavljao kućne poslove i čuvao djecu.

Osim toga, uz te standardne sisteme smanjivanja proizvodnih troškova, u našu privredu pomalo prodire i racionalizacija. Većinom je pod pojmom racionalizacije zavoden rad na vrpci i akordni rad s niskim platnim stavovima, te je taj sistem s pravom nazivan »sistem mučenja«, u čemu je tvornica obuće »Bata«, u Borovu kod Vukovara, dostigla visoki stupanj. Racionalizacija, uz neprovedenu zaštitu radnika u slučaju otpuštanja s posla, nametala je nove probleme radničkoj klasi. Uvođenjem modernih rotacionih peći u cementnoj industriji, u okolini Splita, izbačeno je na ulicu u vrijeme najžešće krize više od 800 radnika. Moderniziranje pogona u zagrebačkoj tekstilnoj tvornici Herman Pollak god. 1935. također doводи do štrajkova, budući da intenziviranje rada nije praćeno povišenjem zarade, već samo otpuštanjem dijela radnica, koje je stroj istisnuo s posla. Kako i koliko se kriza odrazila na radničkim nadnicama? Sve do krize, nominalna je nadnica radnika rasla. Tada počinje opadati i, prema statistikama socijalnog osiguranja, opada za čitavo vrijeme krize, te je god. 1934. prosječna obezbijedena nadnica za 4,32 dinara manja nego god. 1930. Međutim, nominalna je nadnica za vrijeme krize imala veću realnu vrijednost, jer je kupovna snaga novca za vrijeme krize bila veća uslijed pada cijena poljoprivrednih proizvoda. Zbog toga umjereno snižavanje nadnica nije snizilo stvarni životni standard radnika i nije izazivalo otpor radnika.

TABELA II

KRETANJE REALNE NADNICE NA PODRUČJU SJEVERNE HRVATSKE ZA VRIJEME KRIZE²⁵

Godina	Indeks (realna nadnica 1930 = 100)	Godina	Indeks (realna nadnica 1930 = 100)
1930.	100,0	1933.	107,6
1931.	99,3	1934.	104,0
1932.	98,6	1935.	95,3

²⁵ D. Ostojić, Socijalna zaštita i ekonomski položaj radnika u godinama 1935/36. sa kratkim osvrtom na prethodne godine, *Socijalni arhiv*, II, 1936, I-296. Tabela rađena prema Indeksu A. Benka Grade.

Iz tabele II vidimo da je realna zarada u god. 1930. manja nego god. 1933, kad je kriza bila najžešća, i da je položaj zaposlenih radnika potkraj krize vrlo dobar, usprkos padu nominalne nadnice. Međutim, to se može reći samo za industrijske radnike.

Naime, uslijed velike nezaposlenosti na selu, strahovito su opale nadnice poljoprivrednih nadničara i šumskih radnika. Zakon ponude i potražnje kao regulator radničkih nadnica još je jednoć potvrđen u praksi. Koliko je opala nadnica tih radnika najbolje će nam pokazati brojevi. God. 1929. kladari na šumskim radovima u Gorskom kotaru primali su 25—60 dinara na dan. Već god. 1934. njihova je nadnica opala na 15—25 dinara.²⁶ Isto tako god. 1934. seoski nadničar zarađuje dnevno 20 dinara bez hrane, premda je god. 1930. primao 26 dinara dnevno. Kad se uzme u obzir da je nadničar godišnje prosječno radio samo 175 dana kod pune zaposlenosti, vidimo da su godišnja primanja seoskih nadničara iznosila 3 500 dinara, a da mu je za pokriće najminimalnijih troškova života bilo potrebno barem 5 847 dinara.²⁷

Jasno je da se ta razlika u padu nadnice nije mogla podmiriti opadanjem cijena poljoprivrednih proizvoda, pa je zbog toga grad još uvijek privlačio agrarni proletarijat svojom »sjaјnom bijedom« jer je zaposleni gradski radnik imao basnoslovnu nadnicu u odnosu na seoskog nadničara.

Naime, prosječna mjesečna zarada industrijskog radnika iznosila je god. 1934. 654,32 dinara ili godišnje 9 851 dinar. Čak i zarada građevinskog radnika, koja je poslije krize znatno manja nego prije depresije i koja god. 1934. iznosi samo 520,32 dinara mjesečno ili 6 243 dinara godišnje, privlači nezadrživom snagom slabo zaposlenoga seoskog radnika.²⁸

Zato, čim je god. 1934. počela ponovno u gradovima oživljavati građevinarska djelatnost, budući da se izgradnja stanova, zbog nesigurnog položaja banaka, činila bogatašima kao najsigurnije ulaganje kapitala, počinje i nova migracija seoskoga proletariziranog življa prema gradovima.

1935—1941. Razdoblje od završetka krize do drugoga svjetskog rata

Prvi znaci prestanka krize počeli su se javljati još 1934. Međutim, istom god. 1935. privreda je zašla u fazu napredovanja, koja je, uz kraći zastoј god. 1938, trajala sve do drugoga svjetskog rata.

Međutim, ta se konjunktura nije odrazila u isto vrijeme i na radničkim nadnicama. Nominalna nadnica pala je god. 1935. na najniži nivo u desetljeću pred drugi svjetski rat. Koji su uzroci tom opadanju nadnice?

Zbog miješanja države u privredne poslove i sve češćeg karteliziranja pojedinih privrednih grana, cijene robe su uglavnom fiksirane na području čitave Jugoslavije, te je tako onemogućena špekulacija pojedinaca.

²⁶ R. Bičanić, Kako živi narod, Zagreb, 1939, 26. God. 1934. šumski radnik je zarađivao 501 dinar mjesečno (Anketa o radničkim zaradama u industriji, Zagreb, 1935, 98).

²⁷ A. Benko Grado, Plate i zarada u poljoprivredi, Indeks, VII, 1935, 7, 9—10.

²⁸ Anketa o radničkim zaradama u industriji, Zagreb, 1935, 98.

Izvanredni profit mogao se, dakle, ostvariti samo na račun radne snage, koja je jedina ostala nezaštićena, a uslijed zabrane revolucionarnih sindikata i najmanje otporna.

Ali se kapitalisti koriste u tom razdoblju rafiniranijim metodama eksploatacije, tako da je pojačani pritisak na pogoršanje položaja radnika postepen i na prvi pogled gotovo neprimjetan. Naime, iskorištavajući svaku mogućnost za snižavanje radničkih nadnica, kapitalisti Hrvatske su ustanovili da je nadnica gradskih radnika relativno skupa, jer radnik ipak mora svojom zaradom podmiriti stanarinu i najnužnije troškove života u gradu. Međutim, na selu, radnik živi u svojoj kućici, koja mu pruža kakav takav krov nad glavom, a ne mora plaćati stanarinu. Seljak nadnicom podmiruje uglavnom porez, kupujući samo sol, šećer, petrolej, malo duhana i nešto odjevnih predmeta, budući da je na svojem komadiću zemlje uspijevao ipak proizvesti onoliko hrane koliko mu je trebalo za najnužniju ishranu. Zato se sada u industriji Hrvatske javlja težnja da industrija seli u one bazene gdje ima mnogo siromašnih seljaka (takvo je područje porezne općine Borovo kod Vukovara, gdje je Bata iz Zlina podigao 30-ih godina tvornicu gume i obuće). Osim toga i dalje se nastavlja proces sve većeg zapošljavanja žena, koje jeftinijim nadnicama istiskuju muške radnike. Takvom politikom kapitalisti su uspjeli zaposliti onu radnu snagu, koja nije bila kadra da se opire njihovoj pojačanoj eksploataciji. Rezultat je: zarade u onim privrednim granama gdje radi mnogo industrijaliziranih seljaka opadaju gotovo za polovicu u odnosu na stanje prije svjetske krize. U onim granama gdje radnu snagu predstavljaju pravi radnici nadnica opada samo za 20—30%.

Posljedica je toga snižavanja cijene radne snage da se zarada industrijaliziranih seljaka približuje zaradi poljoprivrednih radnika. God. 1935. satnica tekstilnih radnica kretala se je oko jednog dinara. Šumski radnik zarađivao je 2,10—3,15 dinara na sat, a seoski nadničar imao je nadnicu od 12—24 dinara.²⁹ Položaj industrijskog radnika bio je samo utoliko bolji što je bio zaposlen u toku čitave godine, dok je poljoprivredni radnik često bio nezaposlen.

Međutim, na opće pogoršanje položaja radnika utječe ponajviše nezaposlenost. Naime, uslijed nesposobnosti države da sanira stanje na selu i daljnjeg raslojavanja građanskog društva na proletere i kapitalističku klasu pritisak nezaposlenih masa na tržište rada ne popušta, usprkos porastu broja zaposlenih radnika.

Nezaposlenost kao avet prati razvitak radničke klase, ugrožavajući mnogim radnicima opstanak. Istina, novim uredbama o nezaposlenosti država je, doduše, produžila davanje pomoći nezaposlenim na 16 nedjelja godišnje, ali je uvjetujući 8-mjesečno zaposlenje u posljednje dvije godine dala pravo na pomoć samo manjem broju radnika.³⁰ Radi suzbijanja nezaposlenosti izdana je i Uredba o financiranju velikih javnih radova u svrhu oživljavanja narodne privrede, suzbijanja nezaposlenosti i unapređenja turizma, na osnovi koje je god. 1935. Savska banovina dobila

²⁹ Izvještaj Javne burze rada u Zagrebu, *Socijalni arhiv*, I, 1935, 21.

³⁰ Naredba o zbrinjavanju neuposlenih radnika i nameštenika od 15. XII 1935. (*Službene novine*, 28. XII 1935), 25. XI 1937. izdana je nova Uredba o zbrinjavanju nezaposlenih radnika (*Službene novine*, 1. I 1938).

kredit od 2,300.000 dinara, a Primorska 3,800.000 dinara.³¹ Međutim, sva su ta rješenja bila polovična, te broj nezaposlenih radnika i dalje raste, a javlja se i migracija nezaposlenih radnika prema istočnim krajevima Jugoslavije, gdje su za javne radove davana veća financijska sredstva.³²

Prema službenim podacima javne burze rada, na području Banovine Hrvatske bilo je nezaposleno u siječnju 1940. godine 19.261 kvalificirani, 57.061 nekvalificirani i 64.221 poljoprivredni radnik.³³ Jasno je da masa nezaposlenih radnika neprijavljenih kod burza rada nije iskazana u tom broju, iako je mreža podružnica burza rada obuhvatala čitavu zemlju, sa svrhom da se izbjegne nagomilavanje nezaposlenih radnika u gradovima. Može se zaključiti da je država vodila mlaku socijalnu politiku, koja nije rješavala radničko-socijalna pitanja, budući da nije htjela dirati u prava kapitalističke klase, nesumnjivo najjače ekonomsko-društvene kategorije u zemlji. Srednji slojevi već nisu bili zaštićeni. Uredbom o regulisanju srazmere učenika prema broju pomoćnika u trgovačkim i zanatskim radnjama i u radionicama u kojima se obavljaju zanatske radnje, donesenog god. 1936, smanjen je broj šegrtu kod obrtnika, te se time mislila smanjiti nezaposlenost zanatlijskih pomoćnika.³⁴ Međutim, ta uredba je donijela zapravo korist samo industrijalcima, budući da je masa naučnika morala sada prijeći u kategoriju nekvalificiranih radnika, gubeći tako svaku mogućnost da ikada stekne više stručne kvalifikacije.

U interesu industrijalaca vodi se i politika prema stranim radnicima. Država i dalje nastavlja praksu iz proteklih razdoblja dajući dozvole za rad velikom broju stranih radnika. Samo god. 1937. Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja dozvolilo je na području Savske i Primorske banovine rad 212 stranaca — višem osoblju, 1 143 kvalificiranih i 5 721 običnom radniku.³⁵ Prema tome zapošljavanje stranaca u našim krajevima nije bilo vezano za stručnost, iako je upravo to državna birokracija iskazivala kao osnovu za davanje dozvola za rad.³⁶

O zbrinjavanju ostarjelih radnika država počinje voditi računa vrlo kasno. Naime, tek 1. IX 1937. počelo se provoditi osiguranje u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti, ali zbog postavljenih uvjeta gotovo ni jedan radnik nije uspio za vrijeme stare Jugoslavije uplatiti dovoljan ulog u blagajnu socijalnog osiguranja na osnovi kojeg bi mogao uživati penziju.³⁷

Pa čak i te polovične mjere birokratiziranoga državnog aparata nailaze na velik otpor kapitalističke klase Hrvatske. Industrijalci, naime, sve privredne neuspjehe objašnjavaju prevelikim pravima radnika, tražeći

³¹ Uredba je donesena 2. II 1935, a objavljena u *Službenim novinama* 7. II 1935.

³² B. Kugler, Kretanje prosječne nadnice i potražnja rada u Hrvatskoj, *Ekonomet*, V, 1939, 538.

³³ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb, 1940, 232.

³⁴ Uredba o regulisanju srazmere učenika prema broju pomoćnika u trgovačkim i zanatskim radnjama i u radionicama u kojima se obavljaju zanatske radnje, *Službene novine*, 13. V 1936.

³⁵ Aktivnost Ministarstva na rješavanju socijalnih problema (iz expozea g. Dragiše Cvetkovića, ministra socijalne politike i narodnog zdravlja), *Socijalni arhiv*, IV, 1938, I-1.

³⁶ Uredba o zaposlenju stranih državljana od 29. III 1935. veže zaposlenje uz stručnost (*Službene novine*, 11. IV 1935).

³⁷ Uredba o socijalnom osiguranju u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti od 17. III 1937. (*Službene novine*, 22. III 1937).

reviziju radničkog zakonodavstva i sklapanje potpuno slobodnih ugovora o radu. Stoga ne iznenađuje da čak i načelna konvencija Međunarodne konferencije rada iz god. 1935. o 40-satnoj radnoj nedjelji, na koju se u Jugoslaviji počelo pomišljati tek god. 1938, kad uslijed prolazne omanje recesije nezaposlenost opet naglo raste, nailazi na takvo protivljenje industrijalaca da je ubrzo skinuta s dnevnog reda nadležnih organa.

Prema tome, razvoj nezaposlenosti prepušten je stihiji i država nije uspjela riješiti to najvažnije socijalno pitanje u zemlji. Arthur Benko Grado misli da je god. 1939. na području Banovine Hrvatske petina tadašnjeg radništva nezaposlena.³⁸ Istina, u odnosu na razdoblje krize, postotak nezaposlenih je nešto manji, ali zbog procesa proletarizacije građanske klase i povećavanja broja najamnih radnika, apsolutno taj broj nikako ne opada. Tek god. 1940. nezaposlenost je nešto smanjena zbog ratne konjunktura.

Dosad, govoreći o nezaposlenosti kao o najvećem zlu koje je tištilo radničku klasu, nismo govorili o položaju zaposlenih radnika. Samo na početku ovog poglavlja kazano je nekoliko riječi o pogoršanju položaja industrijaliziranih seljaka. Međutim, možemo ustvrditi da se u razdoblju od 1935. do 1940. godine položaj sviju zaposlenih radnika znatno pogoršao.

Naime, proces opadanja nominalne nadnice nastavlja se i nakon prestanka krize u god. 1935, a za neke vrste radnika i u 1936. godini.

TABELA III

KRETANJE PROSJEČNE NADNICE U HRVATSKOJ I JUGOSLAVIJI
1932 — 1941.³⁹

Godina	sjev. Hrvatska	Dalmacija	Jugoslavija
1932.	22,20	27,82	23,90
1933.	20,62	24,44	21,27
1934.	19,92	22,91	20,20
1935.	19,92	22,30	19,15
1936.	20,18	21,93	19,36
1937.	22,17	22,57	20,78
1938.	22,98	24,03	22,25
1939. V.	23,21	26,53	22,93

Na tabeli III vidimo da je prosječna nadnica osiguranih radnika na području sjeverne Hrvatske pojedinih godina niža i od jugoslavenskog prosjeka, iako je po kvalifikacionoj strukturi to područje pripadalo naprednijim krajevima zemlje. Iz tih podataka možemo zaključiti da je privreda Hrvatske prosperirala isključivo na račun radničkih nadnica, čime je neu-

³⁸ A. Benko Grado, *Nezaposlenost, Indeks*, XII 1940, 20.

³⁹ B. Kugler, n. dj., 536.

tralizirana kreditna politika velikih državnih banaka nesklona financiranju industrije na području Hrvatske.

Kao što je već spomenuto, Dalmacija je imala viši prosjek nadnica, jer je imala mnogo pomoraca, koji su svojim visokim nadnicama podigli cijeli prosjek. Izvjesno opadanje nadnice na području Dalmacije god. 1935/1936. nastalo je zbog rata u Abesiniji, od čega trpi naša pomorska flota. Iz tabele se može vidjeti da su radnici sjeverne Hrvatske istom potkraj god. 1937. dostigli onu nominalnu nadnicu koju su imali 1932, kad je kriza bila u punom jeku.

Očito je da radnička nadnica uvijek zaostaje za privrednim kretanjima i da uslijed toga zaposleni radnici za vrijeme trajanja kriza relativno dobro prolaze, ali da su utoliko gore posljedice za radnike u vremenu poslije krize.

Zbog toga je i pravi položaj zaposlenih radnika u razdoblju 1935—1940. na području Hrvatske znatno lošiji nego za vrijeme krize. Naime, zbog porasta cijena namirnica i općeg poskupljenja životnih troškova u god. 1935. kupovna snaga radnika opada, te je položaj radnika iz godine u godinu sve gori (v. tabelu II).

Ako pogoršanje položaja radnika pratimo i prema pojačanom intenzitetu rada u mnogim industrijskim granama, tada je jasno da je moralo doći do reakcije radništva izražene u tarifnim pokretima i u nizu štrajkova, koji od 1934—1936. potresaju privredu Hrvatske. Brojnost tih štrajkaških pokreta na području Hrvatske može se objasniti samo time da je položaj radnika u Hrvatskoj bio gori nego položaj radnika u drugim krajevima zemlje, jer je nominalna nadnica radnika na području Hrvatske bila manja nego u drugim krajevima zemlje, — ako se uzme u obzir viša kvalifikaciona struktura radnika, — a troškovi života veći nego u drugim područjima. Koliko je zarada zagrebačkih radnika odista bila nedovoljna za podmirenje minimalnih troškova života odražavaju i vrlo česti štrajkovi u samom Zagrebu, koji za osnovicu imaju gotovo uvijek ekonomske zahtjeve radnika.

Da je položaj radnika uistinu bio težak, pokazuje i anketa industrijalaca provedena god. 1934. u 270 najreprezentativnijih poduzeća Hrvatske, kad su i sami kapitalisti priznali da više od polovice anketiranih radnika ne zarađuje dovoljno za iole pristojan život, te da radnik u Hrvatskoj ne može uzdržavati obitelj.⁴⁰

Takav rezultat ankete zaprepastio je i samu kapitalističku klasu. U traženju rješenja, želeći spriječiti daljnje štrajkove i tarifne pokrete od kojih je privreda imala velikih gubitaka, kapitalisti su prvi podnijeli zahtjev da se izda Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, i da se minimalna satnica ograniči s dva dinara na sat.⁴¹ Kapitalističkoj je klasi trebala uredba ne samo zbog zabrane štrajkova, već i zbog toga što je snižavanje radničkih nadnica smanjilo kupovnu moć radništva u cijelosti, te je i industrija bila indirektno pogođena opadanjem radničke nadnice. Osim toga uredba je

⁴⁰ Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb, 1935, 10.

⁴¹ Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, *Službene novine*, 13. II 1937.

bila u interesu velikih industrija smještenih u gradovima koje nisu mogle proizvoditi tako jeftinu robu kao industrije u blizini osiromašenih sela, gdje se satnica redovito kretala oko jednog dinara. Stoga je kapitalistička klasa lako pristala da žrtvuje nekoliko manjih poduzeća, koja su životarila zahvaljujući izuzetno niskim nadnicama.

Uredba je bila i u interesu države, budući da su zbog snižavanja nominalne nadnice opadala i sredstva socijalnih ureda, te je država morala troškove socijalnih ureda pokrivati iz drugih izvora.

Već na osnovi do sada rečenog, jasno je da je Uredba bila donesena u interesu vladajuće klase, te da prema tome nije mogla donijeti mnogo dobra radnicima. Zapravo uredbom od 13. II 1937. radnici nisu dobili ništa, a izgubili su pravo na štrajk, koji je jedno od najdjelotvornih sredstava ekonomske borbe. Osim toga, uredbom je ekonomski položaj radnika pogoršan. Mnogi poslodavci, koji su svojim radnicima plaćali satnice veće od dva dinara, reduciraju je sada na minimalnu, ukoliko nije jaka radnička organizacija kolektivnim ugovorima spriječila taj proces. Uz to je donja granica satnice u mjestima s manje od 5 000 stanovnika vrednovana sa 1,80 dinara, a za radnike ispod 18 godina — a takvih je na području Hrvatske bio veliki broj — satnica je iznosila 1,50 dinara.

Najzad Uredba o minimalnim nadnicama uskoro je zastarjela, jer je satnica od dva dinara postala uslijed naglog skoka cijena po kupovnoj snazi uskoro tako mala da su sindikalno organizirani radnici tarifnim pokretima i štrajkovima uspijevali sami izvojevati bolje plaćevne uvjete rada. Stoga je i dopuna uredbe u god. 1939. značila samo sankcioniranje stanja već postignutog mnogim kolektivnim ugovorima. Prosječna nadnica socijalnog osiguranja popela se te godine na 28,7 dinara.

Međutim skupoća i dalje raste brže od nadnica, budući da polovične mjere državnih vlasti za suzbijanje skupoće i kontrolu cijena ne uspijevaju normalizirati prilike na unutarnjem tržištu.⁴² Neprestano se moraju donositi nove uredbe i nadopune starih, ali usprkos tome čitavo to vrijeme uoči rata karakterizira pogoršanje životnih prilika radničke klase u cijelosti. Tri četvrtine zarade nekvalificiranih radnika odlazi god. 1940. samo na hranu, ali zbog raskoraka nadnica i cijena životni standard radnika sve više opada, jer se neprestano narušava ravnoteža između ta dva faktora. Povišenje minimalne satnice na četiri dinara u god. 1940. nije nimalo poboljšalo situaciju radnika, budući da porast troškova života od osnivanja Banovine Hrvatske u kolovozu god. 1939. pa do listopada 1940. iznosi 45,26%, što je dovelo do daljnjeg opadanja realne nadnice.⁴³ Ratna konjunktura smanjila je nezaposlenost, ali nije poboljšala težak položaj radnika, jer su namirnice za prehranu postale ne samo veoma skupe, već se je do njih i teže dolazilo.

⁴² Donesen je niz uredaba koje su imale spriječiti porast skupoće. Tako Uredba o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije od 29. IX 1939. Uredba o kontroli cijena, Uredba o upućivanju nesavjesnih spekulanta na prinudni boravak i rad itd.

⁴³ V. Bakarić, Problem skupoće, *Izraz*, II, 1940, 598; Na četiri dinara satnica je povišena Uredbom o izmenama i dopunama Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, uključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži od 9. IX 1940. (*Službene novine*, 16. IX 1940). Za Hrvatsku je tu Uredbu potvrdio ban (*Narodne novine*, 3. X 1940). Minimalna satnica rudarskih radnika utvrđena je sa 3,60 dinara (*Narodne novine*, 16. XI 1940).

Na kraju ovoga kratkog pregleda želim naglasiti da je uslijed neravnopravnoga privremenog razvitka radnička klasa na području Hrvatske bila u ekonomski lošijem položaju od radničke klase razvijenih kapitalističkih država istog vremena. Marxova evolucionistička teorija pauperizacije radničke klase potvrđena je na području Jugoslavije u međuratnom razdoblju. Iako je tu teoriju kapitalističkog razvitka danas napustila većina marksista, pogoršavanje životnih uvjeta radničke klase na području Hrvatske u tome kraćem vremenskom periodu pokazuje da je taj proces moguć i u XX vijeku s agrarnim i privredno nerazvijenim kapitalističkim državama. U takvim državama veoma niske nadnice predstavljaju glavnu privlačnu snagu za investiranje kapitala iz ekonomski razvijenijih država, budući da je reprodukcija kapitala na tlu nerazvijenih država brža a dobit veća.

Međutim, taj proces stavlja u pokret i druge sile. Polarizacija društva na bogate i siromašne praćena koncentracijom krupne buržoazije na jednoj strani, a sve većim siromaštvom srednjih i sitnih radnih slojeva na drugoj, dovodi do ideološkog povezivanja tih slojeva i njihovoga sve jačeg aktiviranja na ekonomskom i političkom planu sa zahtjevom da se politika države radikalno promijeni u korist radničkih slojeva, odnosno da se socijalnom revolucijom promijeni postojeće stanje i nastane nova kvaliteta.

SUMMARY

ON THE POSITION OF WORKERS IN CROATIA IN THE PERIOD BETWEEN THE WARS

The position of workers in Croatia in the period between the wars became steadily worse, except at the time of the great world economic crisis, when the wages of employed workers were relatively high because of the fall in prices.

This impoverishment of the working class in Croatia is in accord with Marx's evolutionary theory of pauperisation, which was possible in Croatia because of the activities of foreign capital. This capital moved almost all profit out of the country, making larger scale investment in the region where capital was directly reproduced impossible, and causing not only an impoverishment of the land, but also an impoverishment of its inhabitants.

In the paper this period, which lasted for two decades, is divided into three parts: the period between 1918—1929, which was one of a relative stabilization of capitalism, the period between 1930—1934, the period of the great world economic crisis, and the period between 1935—1941, in which a new economic upswing began, contrary to the difficult position of the workers. The basic characteristic of all the three periods was that the total position of workers in Croatia gradually became worse under the influence of various and very complex factors.

During the first period the workers' position grew worse because of inflatory tendencies in the economy and a lagging behind of wages. In this period unemployment was minimal, but the workers' position — in comparison to conditions before the First World War — was much more serious because of the smaller buying power of their wages.

During the second period the workers' position grew much worse because of large-scale unemployment, which gripped almost all the branches of economy, in spite of the high buying power of wages.

During the third period the economy recovered under the influence of the pre-war expansion and workers' wages grew analogously. This was the direct cause of many conflicts between workers and capitalists. Having political and legal power on its side the owning class managed, through a constant rise of prices, to prevent any improvement of the position of the working class of Croatia.

Apart from considering the workers' position on the basis of their real and nominal wages, the political activities of Croatian workers is treated. At the most important stages in the struggle of antagonist social classes are mentioned, from the workers' struggle for a full application of workers' legislation, to a growing intensification of work by introducing payment according to output in all branches of economy, and a change of employment structure in favour of women and minors, which was carried through by the owning class.

The final issue of these conflicts was always in favour of the capitalists. But because of the growing impoverishment of the country and the increasingly bad position of the workers, a growing polarization of society set in. There was a concentration of capitalists on one, and working people on the other side. This process prepared the ground for the outbreak of social revolution in 1941, and enabled it to be carried to a successful conclusion.